

Абылов А.Д.

КЫРГЫЗДАРДЫН XIX КЫЛЫМДАГЫ КООМДУК СОЦИАЛДЫК САЯСИЙ ТҮЗҮЛҮШҮ

Абылов А.Д.

ОБЩЕСТВЕННАЯ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА КЫРГЫЗОВ В XIX ВЕКЕ

A.D. Abylov

THE SOCIETAL SOCIAL, LEGAL STRUCTURE OF KYRGYZS IN THE XIX CENTURY

УДК: 9:392.0:394.9

Бул макалада кыргыздардын XIX кылымдагы Россиянын курамына кошулганга чейинки (1867–1876-ж.ж.) коомдук социалдык саясий түзүлүшү каралат. Түштүк жана түндүк кыргыздарынын XIX кылымдагы коомдук түзүлүшүнүн жана мыйзамдарынын айырмачылыктары бөлүнүп көрсөтүлөт.

Негизги сөздөр: коомдук түзүлүшү, социалдык түзүлүшү, саясий түзүлүшү, башкаруу системасы, мыйзамдык система, шариат мыйзамы, салттуу укук.

В этой статье рассматривается общественно социальное правовое строение кыргызов в XIX веке, до присоединения в состав России (1867–1876 гг.) Отдельно показаны различия общественного строения и законов южных и северных кыргызов XIX века.

Ключевые слова: общественное строение, социальное строение, политическое строение, система управления, система законов, закон шариата, право обычаев.

In this article reviews the societal social, legal structure of Kyrgyzs in the nineteenth century, before the accession in the composition of Russia (1867–1876). Separately has showed the differences of public structure and the laws of the southern and northern Kyrgyzs in the nineteenth century.

Key words: public structure, social structure, political structure, management system, system of laws, law of the shariah, the right of the customs.

XIX кылымда кыргыздардын социалдык саясий түзүлүшү бирдей денгээлде болгон эмес. Түндүк кыргызстандын аймагындагы уруулардыкы менен түштүк кыргыз урууларынын коомдук түзүлүшүндө айырмачылыктар байкалат. Бул айырмачылыктардын себебинен кыргыз элинин социалдык саясий системасын, эл аралык мамилелерин изилдөөдө бөлүп кароого туура келет.

Кыргыздардын XIX кылымдагы саясий мамилелерин караганыбызда кокон хандыгынын ошондой эле үч ири державанын Орусия, Кытай, Англия талашкан аймагына айланган. XIX кылымдын биринчи жарымынан тартып жунгар баскынчыларынан кутулгандан кийин, кыргыз жергесине кытайлык цин империясы коркунуч жаратып, ошондой эле кокон хандыгы басып алуучулук саясатын жүргүзүп, ал эми казак султандары түндүктөн коркунуч жаратып турушкан. Бул геосаясий абалдан кыргыз эли жок генодцит болуу коркунучуна келгендигине байланыштуу кээ бир уруулар күчтүү союз издегенге мажбур болушкан. Цин империя-

сына караганда диндеш ислам дининин таасири күчтүү кокон хандыгынын басып алышына көп деле каршылык кылышкан эмес. Кыргыздардын XIX кылымдагы коомдук саясий түзүлүшү, мамилелери кокон хандыгы менен байланыштуу. Кыргыздарды кокон хандыгынын басып алышы эки этаптан турат: Биринчи: 1722–1800-жж. түштүк кыргыздарын хандыка каратуу, экинчи: 1825–1840-жж. XIX кылымдын биринчи этабы түндүк урууларын каратуу ишке ашкан [2-150]. XIX кылымда кокон хандыгындагы феодалдык династиялык бытырандылык бийлик үчүн болгон күрөштүн негизин түзүп, жерге жаратылыш байлыктарына жогорку ээлик кылуу менен бирге, куралдуу күчкө таянып чыгыш деспотизминин эң оор түрүн тандап алган [2-150].

Биринчиден: Кыргызстандын түштүк аймагынын социалдык түзүлүшү түндүк кыргызстанга караганда коомдук социалдык абал бир топ оорураак болуп чарбасы көчмөнчүлүк жана жарым көчмөнчүлүк абалда болгон. Түштүк урууларынын коомдук түзүлүшү Кокон хандыгынын жана Фергана өрөөнүндө жашаган башка этностордун түзүлүшүнө окшошураак, жуурулушкан жактары болгон. XIX кылымда түштүк кыргыз урууларынын коомдук социалдык саясий түзүлүшү кокон хандыгы тарабынан киргизилген тартип боюнча жүргүзүлгөн. Кокон хандыгы өзүнө баш ийген административдик аймактарга, Бухара эмиратынын социалдык саясий системасынын азыноолак өзгөртүлгөн түрлөрүн киргизишкен. Алар Кокон, Анжиян, Наманган жана Маргелан-Ходжент болуп бөлүнгөн. Ходжент вилайетине Лейлек, Баткен, Маргаланга-Ноокат, Анжиянга-Араван, Ош, Кара-Суу, Алай, Жалал-Абад каратылган. Коомдук түзүлүшү түштүк кыргыз уруулары хандыктын субъектиси катары эсептелинип үч классификацияга бөлүнөт. 1) Хакимдер, бектер, бийлер, даткалар, казылар, байлар, калпалар, эшендер. 2) Вилайеттин жана ага караштуу уруунун орто жашаган мүчөлөрү. 3) Төмөнкү катмар кулдар, малайлар [4-152].

Биринчи классификациядагы – “хакимдер” бул жогорку кокон хандыгындагы саясий кызмат катары эсептелинип, вилайеттин, дубандын жетекчиси кызматын аткарган. Хаким хандык тарабынан кызматка бекитилип, хакимге бектер, даткалар тикелей баш ийишкен. “Бектер” бул кызматтагылар бир нече урууну бириктирген аймактагы хандыктын чебинин

жетекчиси милдетин ишке ашырышкан. Жер жерлердеги хандыктын чептери бийлик жүргүзүүчү административдик борбор катары курулган. Кыргызстандын баардык аймагында кокондун чептери болгондугу маалым. “Бийлер” XIX кылымга чейин түштүк кыргыз урууларынын жана Кокон хандыгынын башкаруучу төбөлдөрү аталышкан. 1908-жылдан баштап кокон бийлери “Хан” титулу менен атала баштаган. XIX кылымдын онунчу жылдарынан кийин бийлер хандык тарабынан берилген акимдик, даткалык, казылык кызматтарда иштей баштаганына байланыштуу, “Бий” титулу түштүктө отурукташкан аймактарында колдонулбай калып, тоолуу Аксы, Кара-Кулжадагы уруулардын кээ бир уруктарында сакталып калган. “Датка” кызматы вилаеттин карамагындагы бектикке караган уруулардын, уруктардын башчылары аталган. “Казы” кызматы орто кылымдарда дин өкүлү катары иш жүргүзүшкөн жана үй-бүлө нике мамилелерин күбөлөндүрүп, натариус катары кызмат кылышса, XIX кылымдын башынан тартып соттун функциясын аткара башташкан [5-150]. Бул титулдагы кызматкерлер хандык тарабынан өмүрүнүн акырына чейин бийликке бекитилишкен, ыйгарым укуктары хандын буйруктарынын негизинде аныкталган. Коомдук мамилелери мусулман укуктук системасы “Шариат” мыйзамы аркылуу жөнгө салынган. Шариат мыйзамы хандыкта жана ага тиешелүү аймактарда негизги мыйзам катары колдонулган. Шариат-курандын негизинде түзүлгөн дин укугунун ченемдеринин жыйындысы, мамлекеттик үй-бүлөлүк, мүлктүк, нике турмуштук, жарандык коомдук мамилелерин жөнгө салуучу нормалар болгон. Аткаруучу бийлик бутагына тиешелүү акимдер, бектер, даткалар дагы мусулман укук системасы аркылуу иш алып барышса сот бийлигинин өкүлү казылар коомдук турмушту жөнгө салууда шариаттын үч негизги бутагын жана сүнөттү колдонушкан. 1) *Ибадат* – диний сыйынуу жолдорун. 2) *Маумлат* – юридикалык нормаларды. 3) *Кубат* – жазалоо системасын. *Сүннөт* Мухаммет пайгамбар калтырып кеткен осуяттарын. Коомдук турмушта таасирдүү социалдык топ катары дин өкүлдөрү “Эшендер”, “Калпалар” саналган. Бул диний кызматкерлер эл арасына мусулманчылыкты үгүт насыят, пропагандалоо аркылуу жайылтышкан. Эшендерди жана калпаларды хандык жана анын бийлик бутагындагылар маалыматтарды элге жайылтууда пайдаланышкан [9-86].

Экинчи калассификацияга: Түштүк кыргыз урууларынын көбүрөөк эл массасын түзгөн орто чарбалар кирген. Орто чарбалар дыйканчылык, мал чарбачылык менен кесиптенишкен оокаты бар социалдык топ болгон. Хандыктын салыктары ушул орто чарбага тиешелүү элге жүктөлгөн. Салыктар коомдук турмуш тиричилигин баардык тармактары боюнча салынган. Жер ресурстары хандыктын менчиги катары эсептелип *амляк* деп аталган. Амляк эки формада иштетилген: 1) вакуф 2) мюльки. Вакуф хандыктан ижарага алган бийлик өкүлдөрүнүн ири

жайлоолору, дыйканчылык жерлери. 2) Мюльки бул хандыктан ижарага убактылуу пайдаланган дыйкандардын иштеткен жерлери. Бул жер ресурстарын иштеткендиги үчүн чарбалар салык төлөшкөн. Чыгыш таанучу Радловдун маалыматы боюнча кокондуктар беш түрлүү салык алышкан: 1) түндүк зекет, бул ар бир түтүндөн бирден кой алынган. 2) Адал зекет, бул элүү кара бодо малдан бир башы. 3) Дыйкандардан алынган жер салыгы ар бир кырмандан үчтөн кой же болбосо түшүмдүн төртөн бирин алышкан. 4) Аскер салыгы үчүн түтүн башына үчтөн кой жана бирден дилде акча бирдиги менен салынган. 5) Диний салыктар бул түрүн казылар шариаттын негизинде аныкташкан. Андан сырткары соода кылгандарга тараза пулу, соода пулу ж.б. соода экономикалык иштери натуралай алмашуу жолу менен жүргүзүлгөн. Сарт, тажик, уйгур соодагерлери Кашкардан, Бухарадан, Хивадан коомдук турмушка тиешелүү товарларды алып келишип кыргыздарга сатышчу. Көчмөндөр бул турмуш тиричилик буюмдарын негизинен малга, буудайга айырбаштоо аркылуу алышкан. Салык чогултууда бектер дайындаган зекетчилер куралдуу аскерлер менен чогултушкан. Зекетчилерге даткалар, байлар жардамдашышкан. Салык төлөөдөн баш тарткандар жазаланышкан айып салыктары кайрадан салынган. Зекет салыктары үчүн жалпы уруулук, айылдык жаамат жооп берген. Жыйналган зекет чептерге, коргондорго чогултулуп хан ордосуна жөнөтүлүп турган [8-165].

Үчүнчү классификацияга: Калктын социалдык төмөнкү катмарлары катары эсептелген жалданып иштеген *чайрыкерлер*, *аштыкчылар* болушса убактылуу жалчылыкта жүргөндөр *мандыкерлер* болушкан. Ал эми укуксуз көз каранды катмарлар хандыкта, бектерде, казыларда, байларда кызмат кылышкан. Бул кулчулук катмардагы адамдар сатылып келген жана согуш мезгилинде туткундалгандар эсептелинген.

Экинчиден: Түндүк кыргыз урууларынын социалдык саясий түзүлүшүнөн түштүк урууларыныкына караганда айырмачылыктарды байкоого болот. Себеби түндүк Кыргызстандын аймагындагы уруулар, кокон хандыгынын бийлигин формалдуу түрдө таанышкан. Хандыктан куралдуу күч келгенде баш ийишип, алар кеткенде манаптар, бийлер, өз билгендерин жазашып, саясий жактан эркин болушкан. Түндүк Кыргызстандагы уруулардын социалдык абалы XVIII–XIX кылымдарда патриархалдык-феодалдык мамилелердин мүнөзү толугу менен сакталып, Кыргызстан Россиянын курамына киришинин учурунда алар кыргыз коомунда үстөмдүк кылып толугу менен жашаган. Социалдык экономикалык абалы толугу менен көчмөнчүлүк чарбада болгон. XIX кылымда кыргыздардын коомдогу социалдык структурасы “уруктук” жана “уруулук” жааматтык ынтымакташтыктын идеологиясынын негизинде түзүлгөн. Уруктар айылдык жааматташтыктан турган, жана коомдук социалдык катмар түштүк

кыргыз урууларыныкындай үч классификацияга бөлүнгөн: 1) Уруу аксакалдары, манаптар, бийлер, байлар, баатырлар ж.б. 2) Уруу мүчөлөрү, орто жашаган оокатуу адамдар. 3) Көз каранды уруу мүчөлөрү, букаралар, кулдар [1-109].

Биринчи классификациядагы: Социалдык топко тиешелүү катмарлар элдин элиталык мүнөздөгү адамдарына “Манаптар”, “Бийлер”, “Байлар”, “Баатырлар”, “Атка минерлер” киришкен. Манаптар XIX кылымда уруунун көсөмү, башкаруу саясий системасынын башында туруп, коомдук турмуштун баардык тармактарына жетекчилик кылышкан. Манаптардын башкаруу системасы мамлекеттик жөнгө салуу (регулярный) аппаратка жакыныраак болгон. Манаптардын аппаратын бийлер, аксакалдар кеңеши, атка минерлер, куралдуу күч түзүмдөрүнүн башчылары баатырлар, чоролор түзүшкөн. Бул аппараттагы ар бир институт ыйгарым укуктарынын негизинде иш алып барышкан. Манаптар уруунун административдик башкаруу иштерин жүргүзүшүп аткаруу бийлигинин ыйгарым укуктарын ишке ашырышкан [6-312]. Бийлер уруу ичиндеги жана уруу аралык кылмыш жана жаза (уголовный) мамилелерин жөнгө салып, сот өкүлчүлүктүү бийлигинин функциясын аткарышкан. Аксакалдар кеңеши элдин жазылбаган табигый укуктук, салттык укуктук эрежелердин негизинде манап, бийлерге кеңешчи кызматын аркалап, мыйзам чыгаруучу бийлик бутагынын милдети жүктөлгөн. Салттуу укуктун булагы байыркы көчмөндөрдөн кылымдардан кылымга, укумдан тукумга сакталып, калыптанып коомдук аң-сезимге *адат* эрежелери болуп сиңген *нарк, заң* эсептелген. Нарк, заң жана адат эрежелери улуттук көчмөнчүлүк менталитеттин негизинде салттуу укук системасын калыптандырган. Салттуу укук системасы көчмөнчүлүк коомунун баардык тармактарын үй-бүлө, кылмыш жана жаза, каракчылык, уурулук, эл аралык, аскердик, соода-сатык, мүлктүк ж.б. мамилелерди жөнгө салып турган жазылбаган мыйзам болгон. Эгерде коомдо кандайдыр бир тескери аракеттер жазалса, анда бий соту жазалган кылмыштын мүнөзүнө жараша соттук териштирүү иштерин жүргүзгөн. Бий соту күнөөлүүлөрдү аныктап, салттуу адат эрежелерге ылайык келтирилген зыяндын ордун толтуртушкан. Келтирилген зыяндын өлчөмүнө жараша бийлер *айып* салыгын салышкан. Айып салыгы үч түргө бөлүнгөн: 1) *Үч илтик айып*. 2) *Тогуздап айып*. 3) *Кун*. Кылмыштын эң оор түрүнө салттуу мыйзамга ылайык аялдардын ала жипти аттосу, согуш убагында тарапташтарын таштап кетүү, жалган ушак таратуу эсептелип бул ишке жоопкер болгондор өлүм жазасына тартылган. Атка минерлер манап, бийлердин жардамчылары катары кызмат өтөшүп, уруу, урук ичиндеги салык чогултуу ишин көзөмөлдөшкөн [8-165]. Баатырлар уруунун куралдуу жигиттеринен турган түзүмдөрүнө жетекчилик кылышып, коргонуу коопсуздук милдеттерин аткарышса, чоролор куралдуу түзүмдөргө тиешелүү бөлүктөргө он башы, элүү башы, жүз башы, миң

башы, түмөн башы кызматтарын өтөшкөн. Ал эми байларга мүнөздөмө бергенибизде, коомдук социалдык катмардык элиталык тобуна кирип, манаптардын жана бийлердин иш аракеттерине таасирдүү фигура катары эсептелген. Айрым учурларда саясий бийлик байларга өтүп кеткендиги белгилүү. Байлардын байлыгы боюнча үч топко бөлүп каралган жана байлык саны мал жандыгы менен белгиленген. 1) Сансыз ордолуу “Миң байлар”, буларга миңдеген малдуу адамдар кирген. Ордолуу бай деп аталгандыгынын себеби берешен марттар эсептелген. 2) Чакан малдуу “Жүз байлар”, бул топко жүздөгөн мал жандыктуу адамдар эсептелген. 3) Сасык байлар, буларга мал туягын санаган зыкым байлар кирген [3-177].

Экинчи классификация: Социалдык топтогу адамдарга оокаты бар орто жашаган уруу мүчөлөрү булар негизинен мал жандуу, жыйындарга өз оюн эркин билдире алган, бирок жааматтын эрежелерине баш ийген уруу өкүлдөрү киришкен. Куралдуу күчтөрдүн системалык бөлүктөрүнө тиешелүү аскерлер ушул топко таандык адамдардан куралган. Орто жашаган уруу мүчөлөрү *орток* деп аталган чарба жүргүзүшкөн. Бул чарба жүргүзүү бир канча уруу мүчөлөрү биргелешип иш жүргүзүү формасы.

Үчүнчү классификацияга: Социалдык төмөнкү катмарга кедейлер, букаралар, кулдар киришкен. (арапча. фукара-этностордун ылдыйкы катмары) Үчүнчү топтогу уруу мүчөлөрү социалдык жогорку катмардагы байларга, башкаруучу элитанын күнүмдүк оокатын жазап *уйчу, койчу, жылыкчы, төөчү, малчылык* жумуштарын аткарышып жан багышкан. Коомдо социалдык укуксуз топтор кулдар болушкан. Алар ар кандай түрлөргө бөлүнгөн. 1) *Боору такыр кул* (буларга кулдан күндөн төрөлгөн балдар кирген). 2) *Олжо кул* (булар согуштан колго түшкөндөр аталышкан.) 3) *Кулак кул* (сатылып алынган кулдар). 4) *Дене кул* (байгеге сатылып келген кул) [4-152]. 1823-жылы С.Тянь-Шанский өзүнүн жер кыдыруу экспедициясы учурунда сарбагыш уруусунун чоң манабы Жантайдын 700 түтүнгө чейин букарасы, бугу уруусунун манабы Боромбайдын 1000 түтүн букарасы, Ормондун уулу Үмөтаалынын 1500 миң түтүн, анын иниси Чаргындын 1000 түтүн, солто уруусунун чоң манабы Түлөбердинин 1300 түтүн букаралары болгондугун күндөлүгүнө жазып алган. *Кулдар* кыргыз коомунда аз санда болгондугун жана бул катмарга согуш убагында колго түшкөн адамдар, кылмыш кылып анын туугандары кун төлөөдөн баш тартып каралбай калган адамдар тартылган. Себеби көчмөнчүлүк чарбада жалданма эмгекчилер талап кылынган эмес. XIX кылымда чарба жүргүзүү кедей катмарлар үчүн байларга, манаптарга жардамдашып “*ашар*” ыкмасын пайдаланып иштеп акысын алышкан. Ошондой эле манаптардын малын багышкан жана *саан* деп аталган мал алып пайдаланышкан, сүтүн ичишип, башын ээсине кайтарып беришкен. Кыргыз феодалдарынын чарбасын уйчу, койчу, төөчү малай-

лар жалданып жүргүзүшкөн. Эгерде урууга же болбосо манап, бийлердин чарбасына материалдык зыян келсе ал келтирилген чыгымдардын ордун “*Барымта*” деп аталган күч колдонуп тартып алуу ыкмасын колдонушкан. Барымталар кыргыз-казак урууларында саясий акция катары эсептелинчү [10-170].

Кыргыздар Россиянын курамына кошулганга чейинки социалдык саясий абалы негизинен биз төмөндө атап өткөндөгүдөй түзүлүштө болгон. Түштүк жана түндүк кыргыздардын дагы социалдык саясий түзүлүшүндө, Россиянын курамына кошулгандан кийин өзгөрүүлөр пайда болгон. Бул өзгөрүүлөр кыргыздарга Европа маданиятынын келиши менен коштолгон. Кыргыздар Россиянын курамына киргенден кийин (1876-ж) коомдук түзүлүшү, мыйзамдары, калктын этникалык курамы өзгөрүп, административдик реформалар жүргөн.

Литература:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические связи и историко-культурные связи.- Ф.: “Илим”, 1990.-с.109-521.
2. Аттокуров.С.А. Кыргыздардын тарыхы.-Б., 2002.-150 б.
3. Асанканов А.А., Осмонов Ө.Ж. История Кыргызстана.- Б., 2002.- с.177.
4. Бактыгулов. Дж.С.История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней.- Б., 2001 г.-с.152.
5. Джамгырчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX века.- Ф.,1956 г.-с.10-150.
6. Левшин А.И. Описание киргизко-казахских орд и степей.- Алматы, 1996 г.- с.312.
7. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право.- Алматы, 2004 г.- с.120.
8. Усенбаев К.У.Общественно-экономические отношения киргизов XIX века.- Ф.,1980 г.-с.165.
9. Курбанова Н.У. Султангазиева Ч. Диндердин тарыхы.- Б., 2008.-86 б.
10. Обычное право киргизко-казахских степей. -Алматы,1978 г.-с.170.

Рецензент: к.и.н. Сабилов Р.